कोविद-श्लोकेषु अन्वयक्रमः

महाकवेः कालिदासस्य रघुवंशस्य द्वितीयसर्गतः

उपजातिवृत्तम्

अ थ प्र जा ना म धि पः प्र भा ते - उपेन्द्रवज्रावृतम् - जतजास्ततो गौ (ज त ज ग ग)

ल	ग	ल	ग	ग	ल	ल	ग	ल	ग	ग
जगण			तगण			जगण			2 gurus	

जा या प्र ति ग्रा हि त ग न्ध मा ल्या म् - इन्द्रवज्रावृतम् - तौ जगौ (त त ज ग ग)

ग	ग	ल	ग	ग	ल	ल	ग	ल	ग	ग
तगण			तगण			जगण			2 gurus	

Book -1

१. अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् । वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥

पदविभागः

अथ प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यां वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुम् ऋषेः मुमोच ।

अन्वयः

अथ यशोधनः प्रजानाम् अधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यां पीतप्रतिबद्धवत्सां ऋषेः धेनुम् वनाय मुमोच ।

प्रतिपदार्थः

अधिपः = lord यशोधनः = who was rich in glory (literally – fame with his wealth) प्रतिग्राहिते = स्वीकारिते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् = to whom whose wife (Sudhakhina) had offered sandle paste and flower garland
and पीतप्रतिबद्धवत्सां whose calf was tied up after it had drunk (milk) मुमोच = set free

अथ - निशानयनानन्तर, प्रजानामधिपः - प्रजेश्वरः, जायया सुदक्षिणया प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या तां तथोक्ताम्, पीतं पानम् अस्य अस्ति इति (पानमस्यास्तीति) पीतः पीतवानित्यर्थः । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुम् । मुमोच - मुक्तवान् । जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वम् अनुसन्धेयम् । तथा हि श्रुतिः - "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति ।

तात्पर्यम्

वसिष्ठः नन्दिनीधेनोः सेवां कर्तुं सुदक्षिणादिलीपौ उक्तवान् । ततः प्रातःकाले सुदक्षिणा नन्दिनीं गन्धेन पुष्पैः च अपूजयत् । नन्दिन्याः वत्सः क्षीरं च अपिबत् । तं वत्सं बद्ध्वा राजा दिलीपः धेनुं चरणार्थम् अरण्याय वुमुक्तवान् ।

अन्वयरचना

अथ - अनन्तरम्, मुमोच - क्रियापदम्, कः मुमोच ? - अधिपः - कर्तृपदम्, कासाम् अधिपः ? - प्रजानाम्,
पुनः कीदृशः ? - यशोधनः
कां मुमोच । - धेनुम्, कस्य धेनुम् । - ऋषेः, कीदृशीं धेनुम् ? - जायाप्रतिग्रहितगन्धमाल्याम्
पुनः कीदृशीं धेनुम् ? - पीतप्रतिबद्धवत्साम्
कस्मै मुमोच ? - वनाय (वनं गन्तुम्)
कदा मुमोच ? - प्रभाते मुमोच

समासः

गन्धं च माल्यं च - गन्धमाल्ये - द्वन्द्वः
जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यया सा ताम् - बहुव्रीहिः
पूर्वं पीतः पश्चात् प्रतिबद्धः पीतप्रतिबद्धः - कर्मधारयः (विशेषणपूर्वपद)
पीतप्रतिबद्धो वत्सो यस्याः ताम् - बहुव्रीहिः
यशः धनं यस्य सः - यशोधनः - बहुव्रीहिः

कोविद-श्लोकेषु अन्वयक्रमः

Book 2

२. तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुमपांसुलानां धुरि कीर्तनीया । मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥

खुर = foot bottom, न्यासः = placing, पांसु = dust, पांसुला = disgraced woman, अपांसुला = chaste woman, धुरि = in forefront, कीर्तनीया = who deserves to be eulogized, श्रुतेः अर्थम् = वेदानाम् अर्थम् sense of Vedas.

खुराणां न्यासः ६-त-पु, खुरन्यासैः पवित्रा = ३-त.पु,

खुरन्यासपतित्रपांसुम् = खुरन्यासपवित्राः पांसवः यस्य सः तं = that dust on which path was made sacred by the cow placing her hooves.

अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी खुरन्यासपतित्रपांसुं तस्याः मार्गं, स्मृतिः श्रुतेः अर्थम् इव अन्वगच्छत् ।

३. आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च । अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत्

आस्वादवदत् = रसवद्भिः tasty, कण्डूयनैः = खर्जनैः by scratching, कवल = ग्रास morsel, दंशनिवारणैः = वनमक्षिणाम् निवारणैः by keeping off the flies, अव्याहतैः = अप्रतिहतैः un obstructed, स्वैरगतैः = स्वच्छन्दगमनै free movement, आराधन = service, समाराधनतत्परः = शुश्रुषाऽऽसक्तः engaged in the service,

तत्परः = तद् एव परः यस्य सः = बहुव्रीहिः

समाराधनतत्परः = समाराधने तत्परः = ७-त.पु

सः सम्राट् आस्वादवद्भिः तृणानां कवलैः कण्डूयनैः दंशनिवारणैः अव्याहतैः स्वैरगतैः तस्याः समाराधनतत्परः अभूत ।

Book 3

४. मरूत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् । अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैः आचारलाजैरिव पौरकन्याः ।

मरूतप्रयुक्ताः = wafted by wind मरुता प्रयुक्ता, मरुतसख आभम् = मरुतसखः - वायोः सखा मरुतसखोऽग्निः स इवाभातीति मरुत्सखाभम्, अर्ध्यम् = पूज्यम्, आरात् = समीपे, अभिवर्तमानम् = as he remained, अवाकिरन् = निक्षप्तवत्यः showered, बाललताः = young creepers, प्रसूनैः = पुष्पैः, आचारलाजैः = with the customary grains (धानैः), पौरकन्याः = city maidens,

मरुत्प्रयुक्ताः बाललताः आरात् अभिवर्तमानम् मरुतसखाभं अर्च्यं तं पौरकन्याः आचारलाजैः इव, प्रसूनैः अवाकरिन् ।

५. इत्थम् व्रतं धारयतः प्रजार्थं समं महिष्या महनीयकीर्तेः । सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥

महिषी = first wife, महिष्या समं = along with his queen, महनीयकीर्तेः = महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य, दीनोद्धरणोचितस्य = दीनोद्धरणे उचितः तस्य = who was intent on uplifting the distressed

महनीयकीर्तेः = महनीय कीर्तिः यस्य सः - तस्य = बहुवीहिः

दीनोद्धरणम् = दीनानाम् उद्धारणम् - ६-त.पु

दीनोद्धरणोचितस्य = दीनोद्धरणे उचितः, तस्य = ७-त.पु

इत्थम् प्राजार्थं महिष्या समं व्रतं धारयतः महनीयकीर्तेः दीनोद्धरणोचितस्य तस्य त्रिगुणानि सप्त दिनानि व्यतीयुः ।

Book 4

६. अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः । गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥

अन्येद्युः = अन्यस्मिन्दिने = on the following day, आत्मानुचरस्य = of her attandent, भावम् = दृढभक्तित्वम्, जिज्ञासमाना = ज्ञातुमिच्छन्ती, मुनिहोमधेनुः = the sacrificial cow of the sage Vasishtha, प्रपातः = steep fall, विरूढानि = जातानि, शष्पाणि = बालतृणानि, गौरीगुरोः = पार्वती पितुः Parvati's father's, बह्वरम् = गुहाम् a cave, आविवेश = entered प्रविष्टवती. (entered the cave of Parvati's father).

गङ्गायाः प्रपान्तः = गङाप्रपान्तः - ६-त.पु, गङाप्रपान्तस्य अन्तम् = गङ्गाप्रपान्तम् - ६-त.पु,

विरूढम् च तत् शष्पम् च - विरूढशष्पम् - विशेषणपूर्वपद-कर्मधारयः

गौर्याः गुरुः - गौरीगुरुः - ६-प.पु

अन्येद्युः मुनिहोमधेनुः आत्मानुचरस्य भावं जिज्ञासमाना (सती) गङ्गापातान्तविरूढशष्पं गौरीगुरोः गह्वरम् आविवेश ।

७. ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः । जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात् उद्धर्तुमैच्छत् प्रसभोद्धृतारिः ॥

मृगेन्द्रगामी = whose movements resembled the lion's, वध्यस्य = वधार्हस्य, शरणं गृरक्षित्रोः - रक्षणे गृहे,
शरण्यः = शरणे साधुः who offered protection (to anyone who souught it), जाताभिषङ्गः = जातपराभवः सन् - अभिषङ्गः पराभवः, निषङ्गात् = तूणीरात्, उद्धर्तुम् = to take out, प्रसभम् = forcibly, violently, उत् = उपसर्गः, धृतः = detained, अरिः = enemy. प्रसभोद्धृतारिः = who vanquished his enemies by force, ऐच्छत् = wanted.
जातः अभिषङ्गः यस्य सः - बहुव्रीहि, प्रसभेन उद्धृताः - ३-त.पु, प्रसभोद्धृताः अरयः येन सः - बहुव्रीहिः
ततः मृगेन्द्रगामी शरण्यः जाताभिषङगः प्रसभोद्धृतारिः नृपतिः वध्यस्य मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात् शरम् उद्धर्तुम् ऐच्छत ।

Book 5

८. तमार्यगृह्यं निगृहितधेनुः मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् । विस्मायन् विस्मितमात्मवृतौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥

आर्यगृह्यम् = आर्याणां सतां पक्ष्यम् belonging to noble men, निगृहितः = held back, निगृहितधेनुः = निगृहिता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः, केतुम् = चिह्नम् = भूषणम् ornament, sign, landmark, विस्मायन् = causing him to be even more surprised, विस्मितम् = who was surprised, आत्मवृतौ = बाहुस्तम्भरूपे व्यापारेऽभूतपूर्वत्वात् विस्मितम् at his own present state, सिहोरुसत्तवम् = सिंहः इव उरुसत्त्वम् - महाबलम्, निजगाद = spoke clearly अकथयत्.
मनुष्याणां वाक, तया - ६-त.पु, मनोः वंशः - तस्य केतुः , तम् - ६-त.पु
सिंहः इव उरुसत्त्वम्, तम् - उपमानोत्तरपदः-कर्मधारय
निगृहितधेनुः सिंहः आर्यगृह्यं मनुवंशकेतुं सिंहरुसत्तवम् आत्मवृतौ विस्मितं तं मनुष्यवाचा विस्मायन् निजगाद ।

९. कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्तेः कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥

आरुरुक्षः = when he climbs, वृषम् = bull, कैलासगौरं = that is as white as mount Kailasa,
पूतम् = purified, निकुम्भः = a servant of Shiva, अवेहि = विद्धि जानीहि, किङ्करम् = सेवकम् servent,
पादयोः अर्पणम् - पादार्पणम् - ६-त.पु, पादार्पणम् एव अनुग्रहः - अवधारणापूर्वपदः-कर्मधारयः,
पादार्पणानुग्रहेण पूतं पृष्ठं यस्य सः - तम् - बहुव्रीहिः
कैलासगौरं वृषम् आरुरुक्षोः अष्टमूर्तेः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठं निकुम्भमित्रम् मां कुम्भोदरं नाम किङ्करम् अवेहि ।

Book 6

१०. कण्डूयमानेन कटं कदाचित् वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य । अथैनमद्रेस्तनया शुशोच सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥

कण्डूयमानः = that was rubbing, कटं = कपोलं, वन्यद्विपः = wild elephant द्विपः = गजः, उन्मथिता = pilled उत्पाटिता, त्वक् = skin, अथ = then, एनम् = (for) this tree देवदारुवृक्षम्, अद्रिः = mountain, अद्रेः (६-१) तनया (१-१) = the daughter of Mount Himavan, शुशोच = grieved over शोकतप्ता, दुःखिता, सेनान्यम् = Shanmukha (Kartikeya), आलीढम् = wounded, इव, असुरास्त्रैः = by the arrows of demons.
वन्यश्चासौ द्विपश्च - तेन = कर्मधारयः
कदाचित् कटं कण्डूयमानेन वन्यद्विपेन अस्य त्वक् उन्मथिता । अथ अद्रेः तनया असुरास्त्रैः आलीठं सेनान्यम् इव एनं शुशोच ।

११. स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यभक्तिः । शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥

यद अशक्यरक्षं, तद यशः (२-१), क्षिणोति = न्यूनं करोति
सः त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवान् गुरोः दर्शितशिष्यभक्तिः (अस्ति) । यत् शस्त्रेण रक्ष्यम् अशक्यरक्षं, तत् शस्त्रभृतां यशः न क्षिणोति ।

१२. स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वतयितुं प्रसीद । दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

शरीरवृत्तिम् निर्वर्तयितुम् = to feed yourself (to satisfy your hunger), मदीयेन = with my, प्रसीद = be pleased अनुग्रहं कुरु, दिनावसान = end of the day, दिनावसानोत्सुकबालवत्सा = which has a young calf eagerly awaiting her (mother's arrival) at the end of the day, विसृज्यतां = त्यज्यताम्,
शरीरस्य वृत्तिः - ताम् - ६-त.पु, दिनस्य अवसानम् - दिनावसानम् - ६-त.पु,
बालश्चासौ वत्सश्च - बालवत्सः - कर्मधारयः, दिनावसाने उत्सुकबालवत्सः यस्याः सा - बहुव्रीहिः
सः त्वं मदीयेन देहेन शरीरवृत्तिं निर्वतयितुं प्रसीद । दिनावसानोत्सुकबालवत्सा महर्षेः इयं धेनुः विसृज्यताम् ।

कोविद-श्लोकेषु अन्वयक्रमः

Book -7

१३. अथान्धकारं गिरिगहवाराणां दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् । भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥

शकलानि कुर्वन् = breaking into pieces, भूतेश्वरपार्श्ववर्ती = attendant of Shiva, किञ्चित् विहस्य = smiling a little, मयूख = rays of light, दंष्ट्रामयूखैः = with the rays of his teeth,

अथ भूतेश्वपार्श्ववर्ती सः गिरिगहवाराणाम् अन्धकारं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् किञ्चित् विहस्य अर्थपतिं भूयः बभाषे ।

१४. एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च । अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

एकान्तपत्रम् = coming under one umbrella, प्रभुत्वं = sovereignty, नवं वयः (१-१) = fresh youth, कान्तम् = attractive, वपुः = body, बहु (१-१) हातुम् इच्छन् = willing to give up a lot, प्रतिभासि = लक्ष्यसे

एकम् आतपत्रम् यस्मिन् तत् एकातपत्रम् - बहिव्रीहिः, विचारे मूढः विचारमूढः - ७-त.पु

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः इदं कान्तं वपुः च (तव अस्ति) ।

अल्पस्य हेतोः बहु हातुम् इच्छन् त्वम् मे विचारमूढः प्रतिभासि ।

१५. भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरेका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते । जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥

भूतानुकम्पा = compassion for beings (and so, you save the life of one cow) चेत् इयं गौः एका भवेत्, स्वस्तिमती = safe, त्वदन्ते = after your death, शश्वत् = for ever, उपप्लवेभ्यः = from calamities, पिता इव = like a father, प्रजानाथ = Oh Lord, पासि = you will protect रक्षसि

तव अन्तम् - त्वदन्तम्, तस्मिन् त्वदन्ते - ७-त.पु

तव भूतानुकम्पा (अस्ति) चेत्, त्वदन्ते इयम् एका गौः स्वस्तिमती भवेत् ।

प्रजानाथ ! जीवन् पुनः पिता इव प्रजाः शश्वत् उपप्लवेभ्यः पासि ।

Book – 8

१६. निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच । धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥

निशम्य = after listening, देवानुचरः = attendant of God (Shiva), मनुष्यदेवः = the king (who is like God to people) तदध्यासितं = व्याक्रमणम्, कातर = frightened, तदध्यासितकातराक्ष्या = whose eyes were tremulous due to fear as she was attacked by the lion, निरिक्ष्यमाणः = being looked at, सुतराम् (excessively) दयालुः (सन्) = felt very compassionate

देवानुचरस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवः तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः (सन्) पुनरपि उवाच ।

१७. सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः । न पारणा स्याद्विहता तवैवं भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥

सा इयम्, न्याया = deserves, भवत्तः = from you, पारणा = meal, विहता = lost, अलुप्तः = not lost, क्रियार्थः = rites

स्वस्य देहः - स्वदेहः - ६-त.पु, स्वदेहस्य अर्पणम् - ६-त.पु,

स्वदेहार्पणम् एव निष्क्रयः, तेन् - स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण - अवधारणापूर्वपदः-कर्मधारयः

मया स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण सा इयं भवत्तः मोचयितुं न्याय्या (भवति) । एवं तव पारणा विहता न स्यात् ।

मुनेः क्रियार्थः च अलुप्तः भवेत् ।

१८. तथेति गामुक्तवते दिलीपः सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः । स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥

तथा इति = "so be it", गाम् = the words, सद्यः = all of a sudden, प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः = whose arms were freed from the resistance, न्यस्तशस्त्रः = having laid down his weapons, हरये = to lion, उपानयत् = समर्पितवान् offered, पिण्डम् इव = like a lump, आमिषस्य = of flesh.

न्यस्तं शस्त्रं येन सः - न्यस्तशस्त्रः = बहिव्रीहिः

तथा इति गाम् उक्तवते हरये सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः सः दिलीपः न्यस्तशस्त्रः (सन्) स्वदेहम् आमिषस्य पिण्डम् इव उपानयत् ।

Book -9

१९. तस्मिन् क्षणे पालयितुः प्रजानामुत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् । अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥

उत्पश्यतः = who was expecting, सिंहनिपातम् = pounce of the lion, अगाङ्मुखस्य = whose head was lowered.

पपात = पतितम् fell, विद्याधरहस्तमुक्ता = released by the hands of Vidyadhara,

विद्याधराणां हस्ताः = ६-त.पु, विद्याधरहस्तेभ्यः मुक्ता = ५-त.पु,

अवाक् मोखं यस्त सः, तस्य = बहुव्रीहिः

तस्मिन् क्षणे उग्रम् सिंहनिपातम् उत्पश्यतः अवाङ्मुखस्य प्रजानाम् पालयितुः उपरि विद्याधहस्तमुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ।

२०. उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् । ददर्श राजा जननीमिव स्वां गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥

उत्तिष्ठ वत्स ! इति अमृतायमानं = the nectar like, वचः = words, निशम्य = on hearing, उत्थितम् = that came forth, उत्थितः सन् = stood up, ददर्श = saw, गाम् = cow, अग्रतः = in front (of him), प्रसविणीं = with milk oozing. स्वां जननीम् इव = like (seeing) his own mother, सिंह न = not the lion.

राजा "वत्स ! उत्तिष्ठ" इति उत्थितम् अमृतायमानं वचः निशम्य उत्थितः सन् अग्रतः प्रस्रविणीं गां स्वां जननीम् इव ददर्श, सिंहम् न ददर्श ।

२१. तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो ! मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि । ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥

साधो ! = Oh gentleman, उद्भाव्य = by creating, परिक्षितः असि = you have been put to test, ऋषिप्रभावात् = owing to the greatness (power) of the sages, मयि = at me, अन्तकः अपि = even the god of death, न प्रभुः = not capable, प्रहर्तुं = to strike, किमुत = what remains to be said of, अन्यहिंस्राः = other harmful animals.

ऋषेः प्रबावः, तस्मात् = ६-त.पु, अन्य च ते हिंस्राश्च - कर्मधारयः

विस्मितं तं धेनुः "साधो ! मायाम् उद्भाव्य मया परीक्षितः असि । ऋषिप्रभावात् मयि अन्तकः अपि प्रहर्तुं न प्रभुः, अन्यहिंस्राः किमुत" इति उवाच ।

Book -10

२२. भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च प्रीतास्मि ते पुत्र ! वरं वृणीष्व । न केवलानां पयसां प्रसूतिम् अवेहि मां कामदुधां प्रसन्नाम् ॥

मयि = towards me अनुकम्पया = compassion प्रीता अस्मि = i am pleased, ते = towards you, वृणीस्व = ask for (choose) स्वीकुरु, अवेहि = think ज्ञातवान् भव, केवलानां पयसां = only milk, प्रसूतिं = producing, कामदुधां = to be a wish-yielding cow, प्रसन्नां = (when I am) pleased.

पुत्र ! गुरौ भक्त्या मयि अनुकम्पया च ते प्रीता अस्मि । वरं वृणीष्व । मां केवलानां पयसां प्रसूतिं न अवेहि । प्रसन्नां मां कामदुधाम् अवेहि ।

२३. सन्तानकामाय तथेति कामं राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा । दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥

तथा इति = (saying) "so be it", कामं = wish, राज्ञे (४-१) = the king, प्रतिश्रुत्य = having granted, पयस्विनी सा = the cow, पयः = milk, पत्रपुटे = into the vessel made of leaves, मदीयं = my, पुत्र = Oh Son !, उपभुङ्क्ष्व = drink स्वीकुरु, आदिदेश = commanded आज्ञापितवती.

सा पयस्विनी सन्तानकामाय राज्ञे तथा इति कामं प्रतिश्रुत्य, पुत्र ! मदीयं पयः पत्रपुटे दुग्ध्वा उपभुङ्क्ष्व इति तम् आदिदेश ।

२४. स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् । पपौ वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥

नन्दिनीस्तन्यं = Nandini's milk, सद्वत्सलः = who was kind to pious, वत्सहुतावशेषं = left over after the calf had been offered, पपौ = drank, कृताभ्यनुज्ञः = being permitted, यशः इव = as though (drinking) fame, शुभ्रं = that is pure (white), मूर्तम् = has taken a concrete form (in the milk), अतितृष्णः (सन्) = with great hope (desire).

अनिन्दितात्मा सद्वत्सलः वसिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः सः वत्सहुतावशेषं नन्दीनीस्तन्यं शुभ्रं मूर्तं यशः इव अतितृष्णः (सन्) पपौ ।

धुरि	= रेफान्तः	- स्त्री, स.वि, ए.व
अर्थम्	= अकारान्तः	- पु, प्र.वि, ए.व
कण्डूयनैः	= अकारान्तः	- न, तृ.वि, ब.व
सम्राज्	= जकारान्तः	- पु, प्र.वि, ए.व
अभूत्		- प.प, लुङ्, प्र.पु, ए.व
अभिवर्तमानम्	= अकारन्तः	- पु, द्वि.वि, ए.व
अवाकरिन्		- अव-उपसर्गपूर्वकः - कृ धातुझ् - प.प, लङ्, प्र.पु, ब.व = spread, showered
समम्	= अव्यय	
इत्थम्	= अव्यय	

कोविद-श्लोकेषु अन्वयक्रमः

सप्त	= नकारान्तः	- त्रिलिङ्गकः न, प्र.वि, नित्यं ब.व
व्यतीयुः		- 'वि', 'अति' उपसर्गद्वयपूर्वकः 'ईण्' धातुः, प.प, लिट्, प्र,पु, ब.व = go (went) = गतानि
आविवेश		- आङ-उपसर्गपूर्वकः - 'विश्' धातुः, प.प, लिट् = entered
उद्धर्तुम्	= अव्ययम्	- उत्-उपसर्वपूर्वकः 'धृ' धातुः, तुमुन्
ऐच्छत्		- 'इष्' धातुः - प.प, लङ् - प्र.पु, ए.व
निजगाद		- नि-उपसर्गपूर्वकः 'गद्' धातुः - प.प, लिट् - प्र.पु, ए.व = speak clearly
आरुरुक्षोः	= उकारान्तः	- पु, ष.वि, ए.व
अवेहि		- अव-उपसर्गपूर्वकः 'ईण्' घातुः - प.प, लोट् - म.पु, ए.व
त्वच्	= चकारान्तः	- स्त्री, प्र.वि, ए.व
तनया	= आकारान्तः	- स्त्री, प्र.वि, ए.व
कुर्वन्	= तकारान्तः	- पु, प्र.वि, ए.व
विहस्य	= अव्ययम्	- वि + हस् धातुः - ल्यप्-प्रत्यय
बहु	= उकारान्तः	- न, द्वि.वि, ए.व
गौः	= आकारन्तः गो	- स्त्री, प्र.वि, ए.व
सुतराम्	= अव्ययम्	= excessively, in high degree